

Byggeskikk i Forolhogna

Dalsbygdas siste geiteflokk klar til innsats for kulturlandskapet, Setersjøen, Dalsbygda.

Nasjonalparken – Forolhogna – er omgitt av noen av de frodigste seterdalene i Norge. Hele området dekkes av det såkalte Trondheimsfeltet, med en geologi som er rik på kalkholdig skifer som gir et enestående godt næringsgrunnlag for alle typer vekster, ikke minst grasvekster. Et vekstgrunnlag som bøndene i bygdene rundt har visst å utnytte til slått- og beiteområder.

Dette er seterdaler med omfattende drift og en rik bygningstradisjon. Det er dessuten seterdaler som fremdeles har stor betydning, lokalt og nasjonalt. I området er det i dag ca 30 setrer som er i drift. Det er denne utnyttelsen, bruken, med høsting på naturens premisser som har lagt grunnlaget til at store deler av disse seterdalene har blitt landskapsvernområder.

Hva veit vi om bruken av området og seterhistoria spesielt? Det er rik tradisjon om bruken av området. Jakt og fiske hadde stor betydning, og de mange dyregravene som fins viser en omfattende utnyttelse. Bruken av området til beiting og slått er også godt dokumentert. Det er en rik tradisjon knyttet til setra og utmarka. Mye interessant informasjon er også nedfelt i gamle dokument. Det kunne oppstå stridigheter om seterbruken, men særlig om slåtter og – rettigheter knyttet til det.

Seterbebyggelsen er det derimot skrevet og gjort mindre med. Men det fins mange kilder. De beste kildene er husa sjøl og tradisjonen som knytter seg til dem. Det står mange hus, dessuten fins det gamle bilder og annen dokumentasjon. Sjøl om husa kan fortelle mye, mangler det ofte presise opplysninger om alder, byggeår og byggherre. Men en del slikt tradisjonsstoff finns.

Det er også gjennomført en del registreringer. Alle kommuner har gjennomført såkalt Sefrak-registrering, der alle hus eldre enn 1900/1920 er registrert, fotografert og dokumentert. Somme tider er det også innhentet viktige tilleggsopplysninger.

Hvor gammel er seterdrifta?

Vi skal ikke her gå i detalj når det gjelder utvikling av seterdrifta. Vårt hovedanliggende er bebyggelsen. Men bygdene i Nord-Østerdalen blomster særlig opp på 1600-tallet og framover. Det ble etablert mange nye gardsbruk, eldre bruk ble delt opp. Nye bygder ble ryddet og etablert. Dette førte også til en kamp om bruk av utmarkressur-

sene. De fleste gardene hadde flere setrer og mange slåtter. Disse kunne ligge atskilt fra hverandre, men også inneblandet, derfor var beitereregler og gjeting svært viktig og gjenstand for mange konflikter.

Den eldste formen for setring veit vi ikke så mye om, men den var nok vesentlig enklere når det gjaldt bebyggelse enn seinere. Kanskje en kombinasjon av setring og slått.

Fra midten av 1700 tallet ble det bygd opp setrer med mange hus. Typisk var det også at hver gard hadde mange setrer; vårseter, sommerseter og høstseter. Det var mye flytting, mye hus og utstyr som skulle tas vare på. Mange gardar hadde også to sommersetrer/-fjellsetrer som ble brukt anna hvert år, f.eks. vekslet en mellom Vangrøftdalen og Kjurrudalen. Det samme skjedde i Vingelen. Det var viktig å sikre seg gode beiter, samtidig som utmarksslåtten var svært viktig. Setrene var egne matrikulerte driftsenheter og var stadig gjenstand for kjøp og salg, eller bytte. Det hadde mye å bety å få tak i ei seter med gode beiteforhold, da var det ikke så farlig om vegen var litt lang. De fleste setrene tilhørte bygdene som grenset opp til seterdalene, men noen unntak har vi. Det var gardar i Sokndalen som setret på Grytdalsvengen og Hanshusvengen på Kvikne, mens flere gardar i Alvdal i lang tid har setret ved Magnillsjøan i Tolga. Dette ble seterveger på 4 mil og oppover.

Setringa og bruken av utmarka hadde sin blomstringstid fram mot 1900. Seinere har vi sett en gradvis forenkling og for svært mange setrers vedkommende ei avvikling.

Hva slags hus finner vi på setrene?

I denne sammenheng skal vi se litt nærmere på bebyggelsen på setrene i Dalsbygda, Vingelen, Magnillsjøan og Kvikne, med vekt på seterdalene som er en del landskapsvernområdet. Det dreier seg om svært mange setrer og mange hus. Derfor blir det bare presentasjon av noen hovedtrekk, med vekt på likheter og forskjeller knyttet til geografi og driftsmåte. Det er aktiv setring i alle bygdene, men minst på Kvikne. Om det er setring eller ikke setter sjølsagt sitt preg på bebyggelsen, med vedlikehold og nybygg.

Når det gjelder utviklinga av lokal byggeskikk er seterbebyggelsen ekstra interessant, den representerer ofte gammel byggeskikk. Setra var tross alt i begrenset bruk, sommerstid. Gardene hadde flere setrer og brukte likevel store ressurser og mye tid til bygningsmessig innsats. Vi møter svært mange eksempler på gjenbruk. Gammel bebyggelse fra bygda ble fraktet til fjells og brukt der. Blant seterstuene ser vi at det er flere gamle østerdalsstuer, med mønnsås og sperretak, men ikke så ofte klarer vi å få fram detaljer om huset. Derimot ser vi tydelig at hus er flyttet og mye gammelt tømmer er brukt oppatt. Også innredning ble tatt med fra bygda, særlig skap, dører og vinduer. Mange seterstuer og buer har gamle malte dører, med figurmotiv, marmorering og maling, som viser at dette tidligere sto i ei dekorert østerdalsstue. Det var ikke bare bygningsdetaljer fra egen gard som ble brukt. På auksjoner ble det som kunne være nyttig, kjøpt. Da bygningsdeler fra gammelkirkene i Os og Vingelen ble auksjonert bort, var det mange bønder som sikret seg

panel, dører og vinduer, som også ble brukt i setertraktene. Hvert enkelt hus må derfor studeres, huset kan røpe mange interessante detaljer. Detaljer som gir antydning om tidligere bruk og alder.

Trygve Hagen i Kvikneboka, skriver litt om seterbebyggelsen, uten å gå særlig grundig til verks. Han hevder at *"dei fleste seterbuer hadde jordgolv, men dette er så lenge sea, at berre gamle folk minnes det. Alle seterbuer hadde skjæle og ma'stu. Medan sjølve bua og ma'stua hadde jordgolv, var skjælegolvet alltid steinlagt, og utafør døra var det store steinhyller, der det til kvar tid stod fullt av reinskura bonker og kjerald til tørk. Kjellar hører ny tid til"*.

Esten Trøen i "Fortællinger om Vindgelens Sogn i Nordre Østerdalen" forteller at *"med undtagelse av en (seter) der brugtes paa høstensiden, havde bare et tarvelig sæterhus med ljøre og et ditto matstue"*.

Typisk seterstue, i tømmer seterstue og bu, ofte ombygd til soverom, i midten skjæle i reisverk, Kjurrudalen, Dalsbygda.

Seterstua har utviklet seg over tid. Den vanligste formen i dag er slik Hagen beskriver den; tre rom etter hverandre. Det er inngang midt på, i

skjælet (skjulet) med setret på ene sida og bua på andre. Setret er i tømmer og vender sørover mot sol og lys, mens bua, også i tømmer, vender nordover, uten vinduer, men med en liten lufteglugg.

Tidligere var dette enkelt hus som sto mer spredt. Det er så vidt vi finner tradisjon om ljørseter, dvs. ei enkelt seterstue med ljøre (ljøre, med åre i stedet for peis) og åpen varme midt på golvet. Dette er altså kjent fra Vingelen, men også fra Dalsbygda. I 1830 bygde Jon J. Grue ny seterstue i Kløftåsen, det nye setret fikk skorstein. Det gamle setret, som hadde ljøre i taket hadde årstallet 1752. Grue kunne huske at han hadde ligget og sett himmelen gjennom ljørhullet. På ei naboseter var det kjøre og åre midt på golvet til bortimot 1875.

Seterstue satt sammen av eldre tømmerhus, med tradisjonelt skjæle, fra Svartåsen, Vingelen.

Seterstua kan også være et eldre hus som er flyttet fra bygda, vi finner en del eksempler på det. Seterstua på Tøllefsvangen i Svartåsen skal ifølge tradisjonen være bolighuset fra Markusvangen, et nedlagt bruk i Vingelen. Først var det seterstue i Fjellroa. Huset har mønsås med sperretak. I mønsåsen er det skåret inn JHS DRD 1896 den 27

Juni. På Vingelssetra er det ei seterstue med 1730 i mønsåsen, som skal ha vært skolehus i Vingelen. Gammelsetret på Rønningsvollen på Langsetra var opprinnelig stue på Slåbakken i Tolga, og anslått til ca 300 år. Ei seterstue i Lonsjølia har årstallet 1650.

Seterstuene er laftet av furutømmer, og laftetømmer er det svært begrenset med i setertraktene, så de fleste nye seterstuene ble nok laftet ferdig nede i bygda.

Setret var enkelt innredet, peisen, i kleber eller gråstein, sto i ene hjørnet, seng og bord i de andre, og så var det skap eller tallerkenrekke. Skjælet var ofte i reisverk, delvis av stein eller også i tømmer. Steingolv var vanlig. Skjælet ble brukt til ysting og kinning, så det hadde peis eller i seinere tid komfyr og kokring. Mange skjæler hadde båsmur, peisen eller grua var plassert på bakveggen med pipa plassert utafor skjælet. Dette ga en utvidelse av skjælet og bedre rom for ysting og anna koking.

Bua, som var i tømmer, ble brukt til oppbevaring. Den skulle være kjølign, ofte med steingolv og lufteglugg, eller et lite vindu.

Tredelte seterstuer finnes over hele området. I Vingelen er det ofte tømmer i hele huset, også skjælet. I Vingelen er det også vanlig med et påbygg, veltsetre eller mastu plassert inntil skjælet. I Dalsbygda er skjælet ofte i reisverk. De fleste båsmurer finner vi dessuten her. Også i Dalsbygda er det seterstuer med påbygg inntil skjælet. På Kvikne derimot er det mange seterstuer som har en romslig gang framfor skjældøra. Skjældøra var ellers ofte en todelt port, slik at nederste delen var stengt og holdt smådyr som bette på

Seterstue med veltseter, Øya, Vingelen.

Seterstue med båsmur, legg også merke til skålen, Setersjøen, Dalsbygda.

Seterstue, Falningdalen, Kvikne.

vangen ute, mens øverste sto oppe og slapp inn lys. Når porten var stengt, hadde budeia kviletid. For å unngå takdrypp og få bedre høgde var det ofte et lite oppbygg over porten. Det finns

også seterstuer med påbygd loft over skjælet, såkalt kaffekvernstue. Etter hvert som det ble bruk for mer rom, ble det kanskje bygd ei ny seterstue, ei for budeia og drift av setra, ei for gardens folk og besøkende. På mange setrer er det også ei mindre bu, som ble brukt om vinteren når en var setra på kjøring. I seinere tid er det flyttet mange buer fra nedlagte slåtteng, fram til setra.

Det var nok fjøs på alle setrer, forteller Trygve Hagen i Kvikneboka, og ”*dei var opplasta av bjørkestranger, sjeldan mura av stein*”. Her har det skjedd forandringer, for dette er opplysninger som stemmer lite med det vi ser i dag. Esten Trøen antyder at den eldste setringa skjedde uten fjøs: ”*For ikke længer tid tilbake end omtr. 200 aar blev der først opført fjøse, hvor man laa ut mot høsten; endog en tid brugtes det at ligge like til der var blit fuld vinter*”.

Fjøset var et viktig hus, det var ofte mange fjøs, både for mjølkeku, ungdyr: baggfjøs, sau og geit. Dyra gikk ofte samlet i utmarka, men om natta sto de i fjøset, også sauen var ofte innomhus om natta. Fjøset ble bygd i mange ulike varianter. Mange er laftet, men så langt har vi ikke klart å finne et eneste ett laftet av bjørketømmer, det er furutømmer som er brukt. De enkleste fjøsa er laftet i tømmerets lengde, med inngang i gavlen og plass til en 4-5 kuer på hver side. Men dette ble fort for lite slik at fjøset også måtte bygges større, laftet i flere lengder, inngang på midten og to avdelinger, ei for mjølkeku og ei for geit eller ungdyr.

I Vingelen er det spesielt mange fine seterfjøs. Mange av dem er gamle

og laftet i grovt tømmer. Like inntil setertraktene var det solid tømmer-skog, ikke minst i Skarvdalen. Fjøset på Trøvollen er fra 1761 eller 1771, den som skar tallet må ha vært uenig med sjøl om det skulle være 61 eller 71, og har 6 og 7 oppå hverandre. Fjøset er bygd i grovt tømmer. Fjøset på Nordstadvollen i Ryseteråsen, med årstallet

Fjøs, Nordstadvollen, Ryseteråsen.

1797. Det var brødrene Amund og Embret Torgersønner på Nordvangen som bygde fjøset. I Vingelsboka forteller Eystein Eggen at det ”to sterke og hendinge karer ... Stokkane var så føre og jamne i omfang at fjøset vart fullhøgt med 4 kvarv”. I 1877 er det gjort arbeid på fjøset, som også har et baggfjøs med grovt tømmer. Tømmeret er tilnærmet rundtømmer. Samme dimensjon er brukt i takåser og tverrbjelker. En må undres hvordan en fikk stokkene på plass i bygget. Tradisjonen sier at tømmeret i fjøset på Tøllefsvollen i Svartåsen være fra Skarvdalen, dette er også svært grovt. Fire stokker er brukt i veggen, men her er det ikke brukt rundtømmer, stokkene er kløvd, slik at av hver tømmerstokk ble det to høgder i veggen.

I Dalsbygda fins det få tømmerfjøs.

Geitfjøs, Dalvollen Dalsbygda.

Geitfjøset på Dalvollen er spesielt. Det er grovt tømmer, men stokkene er kløvd og telget, så formen er blitt som høge bjelker. Spørsmålet er hvor så grovt tømmer har kommet fra. Kan det tenkes at tømmeret kommer fra andre bygder? Da de skulle bygge nye hus heime på garden Utistuen, ble det hentet tømmer i Brydalen. Det er en annen fjøstype som dominerer i Dalsbygda. Konstruksjonen kan betegnes som grovt bindingsverk eller skjelterverk som det kalles i Nord-Norge. I botn ligger ett eller to omfar med laftet tømmer, så kommer bindingsverk i form av stolper i hjørnene og på langsiden, forsynt med skråstivere. På bin-

Fjøs i skjelter, eller grovt bindingsverk, Åslia, Dalsbygda.

dingsverket ligger ett eller to omfar med laftet tømmer, dessuten er det laftet gavl. Fjøset er kledd inn med bord eller panel, av ulik form og kvalitet, låvepanel, lektepanel eller mer forseggjort panel. Dette er nokså breie, relativt låge og luftige fjøs. Det er svært mange slike fjøs, mange av dem er fremdeles i bruk. Fjøset på Klokkervollen i Kløftåsen er fra 1920, på nabosetra, trøvollen, er et liknende fjøs fra 1928. Det er også antydning av slikt fjøs tilbake til 1880-åra. Hvordan denne typen har oppstått hadde det vært interessant å vite mer om. Konstruksjonsmåten er imidlertid godt kjent også fra andre hustyper, f. eks. høyløer, overbygg på fjøs, smier, doer og avkjøling. Det gjelder særlig hus som ikke skulle være så solide og tette, men derimot luftige. Vi har ingen egen betegnelse på konstruksjonen.

Steinfjøs fra 1844, Magnillsjøan.

Ved Magnillsjøan er det steinfjøs som dominerer. Steinen, skifrig stein som var lett å kløve sammen med annen stein, var det eneste byggematerialet en fant i setertraktene, Fire av fem setrer har steinfjøs. Byggesteinen ble funnet i bekkedaler og mindre steinbrudd. Det største steinfjøset ble bygd i 1844, på nåværende Evensmo-

vangen, med den gang Embret E. Røsten som byggherre og Hans Sageng som murer. Over døra er innhogget i en stein: EES IES 1844. Hans Sageng var også med på noen av de andre fjøsa. Nyeste steinfjøset ble bygd omkring 1875.

På setrene ved Falningsjøen på Kvikne er det også flere steinfjøs.

Mastua var oftest i tømmer, men finns også i bindingsverk eller i stein, eller en blanding av mange materialer og teknikker.

På slutten av 1800 ble det vanlig med kaldvassavkjøling av mjølka. Behovet for vatn til avkjøling og vask var stort. Tilgangen på kaldt rennende vatn varierte mye, mange budeier måtte slite mye for å finne god avkjøling. Avkjølingshuset var i flere varianter: Tømmer, stein, bindingsverk, eller enkelt plankeskur med skråtak.

Avkjøling, Langsetra, Vingelen.

Ost og smør som ble produsert på setra var viktige, både for salg og bruk ut over vinteren, så det måtte være en sikker og god oppbevaring. Bua var derfor viktig. Den var som vi har sett ofte bygd sammen med skjælet og setret, men kunne også være et eget hus. På mange setrer var det jordkjeller, gravd inn i bakken og murt opp

med stein. Etter hvert ble det også kjeller under bua eller skjælet. Kjellermuring krevde også god murstein, slik at muren ble tett, dessuten store steinheller som kunne tjene som tak. Det var viktig at kjelleren var kald og god, dessuten frostsikker, slik at en kunne sette att mat som skulle brukes under høy og vedkjøring fram mot jul.

Transport til og fra setra, skjedde sjølsagt med hest. De fleste kunne på sommerstid bruke vogn eller kjerre, men det var også mange som bare hadde kløvveg. Det var også kjøring på vinterføre. På setra var det storforbruk av ved, så vedhogging og kjøring var et stort arbeid, høykjøring likeså. En var avhengig av hesten, så på mange seter var det egne staller, men en kunne også bruke fjøset om vinteren

Med mye kjøring, kunne det også være behov for å reparere redskap og kjøredoninger. Så langt har vi funnet bare ei seter med smie, nemlig Paurengvangen ved Magnillsjøan. Et lite hus i grovt bindingsverk – skjelterteknikk.

Vedforbruket var stort, det gjaldt derfor å ha så tørr ved som mulig.

Skåle, Langsetra Vingelen.

Inntil seterstua var det ofte en skåle, bare tak og golv, uten vegger, slik at det ble bra vedtørk. Denne skålen kunne også være et eget hus, bygd i grovt bindingsverk, med laftet omfar nede og oppe og laftet røste, stående bindingsverk og bare noen vegger som var tette. Somme tider er det også slik at kanskje bua er smalere enn resten av seterhuset, slik at det blir god vedplass under takutstikket på langsida eller i enden av huset.

Do og stall, Magnillsjøan.

Doen, som eget lite hus, har ikke så lang tradisjon, men den kom også til seters. De fineste ble laftet, eller i grovt bindingsverk, mens mange var i enkelt reisverk og panelt.

Sommerbeitet betydde mye, men en sørget også for at det ble høy til vinterbruk. Det ble slått på setervangen og på de mange slåttengene i setertraktene. På slåttengene var det bu og høyløer. Høyløer var det også på setervangene. Løene viser stor variasjon i form og materialer. Nå kunne det for alvor brukes bjørk, for de skulle være trekkfulle i alle fall. De enkleste løene var så store som lengden på bjørka tillot, men en kunne også bygge større.

Løe Langsetra, Vingelen.

Somme ganger ble to løer satt inn til hverandre med et skjæle mellom. Var det skakt terreng fikk løa to høgder. På slike løer ser en ofte at det er brukt bjørk i den underste delen, mens toppen er i furu. På vingelssetrer var det ofte såkalte trevløer, to etasjesløe, med trev og kjøring på midten. Ofte kunne det være gjennomkjøring, eller en måtte rygge tilbake. For å lette avlesing av høy var det ofte en glugge eller et lite påbygg, slik at hesten kom litt lenger fram på trevbrua. På noen setrer var det også låve. Ved Magnillsjøan er det låve med kjøring bygd oppå to steinfjøs.

Høyet kunne også settes i stakk eller på vinterhesja.

Seterbebyggelsen i dag

Mange setrer er fremdeles i drift og en bruker de husa en kan. Ofte blir seterfjøset for lite, trangt og uhensiktsmessig, så det bygges nytt fjøs i reisverk som gir bedre plass for ku og budeier. Det stilles også andre krav til avkjøling, de fleste har tank og mjølkerom. Noen har også bygd fjøs med mjølkestall. De moderne setrene, særlig fellesetrene,

Moderne fjøs, Langsetra, Vingelen. Steinfjøs fra 1869 med låveoverbygg, Magnillsjøan.

har lite hus sammenliknet med antall dør og mjølkemengde.

Mange av setrene brukes bare til fritidsformål og seterstua bygges om til hyttestandard. Ofte blir skjælet bygd om til et mer moderne kjøkken, mens bua blir gjort om til soverom. I det nye soverommet finner en ofte merker etter glugger, kanskje med gluggtappen sittende i vegg.

Seterbebyggelsen representerer store verdier, økonomisk og kulturhistorisk og har bare godt av å brukes. Det er imidlertid en bebyggelse som inneholder mye spennende lokalhistorie, så bruk og ombygging bør skje på en forsiktig og gjennomtenkt måte.

Kilder og opplysninger:

Jeg har hentet opplysninger fra bygdebøker, anna lokallitteratur og registreringer, fra samtaler med folk og ved å studere den gamle bebyggelsen. Gamle bilder gir også god informasjon.

Per Hvamstad
Nordøsterdalsmuseet
2500 Tynset